

ANKARA ÜNİVERSİTESİ

LÂHİYAT FAKÜLTESİ DERGİSİ

ANKARA ÜNİVERSİTESİ İLÂHİYAT FAKÜLTESİ
TARAFINDAN YILDA BİR ÇIKARILIR

Cilt : XXI

Yayın Komisyonu:

Prof. Dr. Necati ÖNER (*Dekan*)

Prof. Dr. Hüseyin YURDAYDIN

Prof. Dr. İbrahim A. ÇUBUKÇU

Prof. Dr. Talât KOÇYİĞİT

Doç. Dr. Gültekin ORANSAY

Doç. Dr. Esat COŞAN

ANKARA ÜNİVERSİTESİ

LÂHİYAT FAKÜLTESİ DERGİSİ

ANKARA ÜNİVERSİTESİ İLÂHİYAT FAKÜLTESİ
TARAFINDAN YILDA BİR ÇIKARILIR

Cilt : XXI

ANKARA ÜNİVERSİTESİ

İLÂHİYAT FAKÜLTESİ

DERGİSİ

ANKARA ÜNİVERSİTESİ İLÂHİYAT FAKÜLTESİ
TARAFINDAN YILDA BİR ÇIKARILIR

Cilt : XXI

ANKARA ÜNİVERSİTESİ BASIMEVİ - ANKARA - 1976

İÇİNDEKİLER

	<u>Sayfa</u>
Prof. Dr. İsmail CERRAHOĞLU, <i>Tefsirde Mukâtil İbn Süleyman ve Eserleri</i>	1
Prof. Dr. İbrahim Ağâh ÇUBUKÇU, <i>İslâmda Kadın Hakları</i> ..	37
Prof. Dr. İbrahim Ağâh ÇUBUKÇU, <i>Rights of Woman in Islam</i> ..	45
Prof. Dr. Talât KOÇYİĞİT, <i>Ibn Şihâb Ez-Zuhurî</i>	51
Prof. Dr. Cavit SUNAR, <i>Allah-İnsan İlişkisi</i>	85
Prof. Dr. Hikmet TANYU, <i>Dinî Folklor veya Dinî-Manevî Halk İnançlarının Çeşit ve Mahiyeti Üzerinde bir Araştırma</i>	123
Doç. Dr. Neda ARMANER, <i>Şahsiyet Terbiyesinde Dinî Kültürün Rolü</i>	143
Doç. Dr. Gültekin ORANSAY, <i>Türk Din Musikisi Tür, Makam ve Usullarının Kodlanması</i>	151
Doç. Dr. Mehmet S. HATİBOĞLU, <i>İslâm Mükellefiyet Anlayışı ve Buna Aykırı Bir Mâlikî-Hanefî Kıyâsı</i>	185
Doç. Dr. Halûk KARAMAĞARALI, <i>Kaysrideki Hunad Camiinin Restitüsyonu ve Hunad Manzûmesinin Kronolojisi Hakkında Bazı Mülâhazalar</i>	199
Doç. Dr. Beyhan KARAMAĞARALI, <i>Anadolu'da XII-XVI. Asırlardaki Tarikat ve Tekke Sanatı Hakkında</i>	247
Doç. Dr. Beyhan KARAMAĞARALI, <i>The Order and Convent Art From XIIth to XVIth Centuries in Anatolia</i>	277
Dr. M.Rami AYAS, <i>Mehmed İzzet Bey'in Bir Yazısı</i>	285
Dr. Mehmet AYDIN, <i>Farabi'nin Siyasi Düşüncesinde Sa'âdet kavramı</i>	303
Dr. Beyza BİLGİN, <i>İmam Hatip Lisesinde Uygulama Dersleri</i> ..	317
Dr. Etem Ruhi FIĞLALI, <i>İbâdiye'nin Siyasi ve İtikâdî Görüşleri</i>	323

	Sayfa
Dr. Abdulkadir ŞENER, <i>İslâm Hukukunda Hacr</i>	345
Dr. Ahmet UÇUR, <i>Yavuz Sultan Selim ile Kırım Hanı Mengli Giray ve Oğlu Muhammed Giray Arasında Geçen İki Konuşma</i>	357
Dr. Ahmet UÇUR, <i>Yabancı Bir Yazarın Atatürk Hakkındaki Düşünceleri</i>	363
Çeviren: M. Turhan ÖZDEMİR, Hartmut SCHÖKEL <i>Sumer Dinî</i>	367
Çeviren: Dr. Günay TÜMER, Lewis HODOUS <i>Konfüçyüs Dini</i>	391

KİTAP TANITMA VE TENKİTLER

Prof. Dr. İsmail CERRAHOĞLU, <i>Er-Râzî Müfessiren</i>	411
Dr. Mehmet AYDIN, <i>Modern Dünyada İslam Vahyi</i>	415
Dr. Mustafa FAYDA, <i>Kitâbu'l-Cihâd</i>	421
Dr. İsmet KAYAOĞLU, <i>L'Identité Culturelle de l'Islam</i>	425
Dr. Günay TÜMER, <i>Beyrunî'ye Armağan</i>	429

TEFSİRDE MUKÂTİL İBN SÜLEYMAN

VE

ESERLERİ

Prof. Dr. İsmail CERRAHOĞLU

Hicri ikinci asrın ortalarında hakkındaki dedikodularla şöhret kazanmış olan Ebu'l-Hasan Mukâtil b. Süleymân el-Ezdi el-Horasânî el-Belhî meşhûr müfessirlerden biridir. Belh'de doğmuş, Merv, Bağdat ve Basrada ilim tahsil etmiş ve oralarda tedriste bulunmuştur. Basrada 150/767 senesinde ölmüştür. Kendisinin Benû Esed mevlâlarından biri olduğu söylenir. Bazıları onu Mukatil b. Cevâldûz veya Davâldûz ismiyle zikrederler¹. Çeşitli biyografik eserlerde Hadis ilmi ve siyasi fikirleri yönünden epeyce tenkide uğrayan Mukâtil, Tefsir ilmî yönünden herkesce kabul edilmiş bir şahsiyyet olarak karşımıza çıkacaktır. Hayatı hakkında kronolojik geniş bir bilgiye sahip olmamakla beraber, gerek muâsırlarının gerekse daha sonra gelen âlimlerin, tefsir, hadis ve siyasi fikirleri hakkında, Mukâtil hakkında söylediklerini, elimizde mevcut eserleriyle de karşılaştırmak suretiyle, onun tefsir ilmindeki yerini ve ilmî şahsiyyetini ortaya çıkarmaya çalışacağız.

Her zaman ve her devirde bir şahıs hakkında müsbet görüşlerin yanında menfi görüşler de yer alabilir. Muhtelif şahısların aynı kimse hakkında verdikleri değer hükümleri, o şahsın onlara karşı olan durum ve davranışları ile yakından alakadardır. Şahıslar hakkında değer hükmü verirken, sadece muhtelif kimselerin o şahıs hakkında söylediklerine itibar edilmemelidir. Eğer değerlendirmeyi sadece bu denilenler üzerinden yapacak olursak, çok büyük hatalara düşeceğimiz âşikardır. Şa-

¹ İbn Hacer, bu lakabın Mukâtilin babasına âit olduğunu söylerken (bkz. Lisânu'l-Mizân, Haydarabât 1331, VI.82-83; Muntahab fi'l-Kâmil fi Ma'rifeti't-Duâfâ, Zahiriyye nüshası 399b; ed-Dâvûdî, Tabakatu'l-Müfessirin, Mısır 1392/1972, II.330); ez-Zehabî ise, Mukâtil b. Davâldûz'un, Mukâtil b. Hayyân olduğunu kaydeder (bkz. Târihu'l-İslâm, Mısır 1367, VI.132.)

hususlar hakkında en iyi değerlendirme, şayet varsa, bizzat şahsın eserini tetkik etmekle mümkün olacaktır. Başkalarının verdikleri değer hükümlerini, eserinde olup olmadığını araştırmakla o şahsın hakikî değerini ortaya çıkarmış oluruz.

Kaynaklar onun siyasi bakımdan Zeydiyye fırkasına, kelâm yönünden yetişmesi itibariyle de Mürcie'ye mensûb olduğunu kaydederler¹. Yine bütün kaynaklar onun son derece teşbih (Allahı mevcûd varlıklara benzetme) taraftarı olduğunu zikrederler. Massignon ise "o, hukuken Zeydî, akide yönünden ise aşırı derecede Cehm hasım idi" demektedir². Zikrettiğimiz şu cümleler karşımıza çok bilinmiyenli problemler çıkarmaktadır. Mukâtil bunlardan hangisidir. Bu hususu eserleriyle karşılaştırıp makalemizin sonunda bir neticeye varmaya çalışacağız.

Mukâtil b. Süleymân hakkında müsbet ve menfî haberler pek çoktur. Aleyhinde olanlar, bilhassa onun hadisinde şayanı itimad bir şahıs olmadığı üzerinde durmaktadırlar. Onun haberleri el-Buhârî ve en-Nesâî tarafından kabul edilmemektedir.³ Vekî' b.el-Cerrâh (Ö.197/812) "biz Mukâtile mülâki olduk, lâkin o yalancı idi, ondan hiç bir şey yazmadık" demektedir⁴. Hârice b. Mus'ab da "Cehm ile Mukâtil bizim indimizde fâsık ve fâcir idiler" derken⁵, Yahya b. Ma'in (Ö.233/847) onun sika olmadığını söyler⁶. ez-Zehbî, el-Abbâs b. Mus'ab'ın Merv tarihinde "Mukâtil isnadı zabtetmezdi, Merv câmiinde kıssalar anlatırdı. Cehm geldi ve Mukâtil ile aynı celsede bulundu. Ve aralarında asabiyet hâsıl oldu. Herbiri diğerini nakzeden birer kitab yazdılar", dediğini nakleder⁷. en-Nesâî, Mutâtil yalan söylerdi⁸, İbrâhim b. Yakûb el-Cuzûcânî,

1 İbnü'n-Nedim, el-Fihrist, Mısır (Matbaatu'r-Rahmaniyye), s. 253; İslâm Ansiklopedisi, VIII.567-568.

2 Louis Massignon, Recueil de textes inédits concernant l'histoire de la mystique en pays d'İslâm, Paris 1929, p.194.

3 Recueil, p.164.

4 İbn Ebî Hâtim, el-Cerh ve't-Ta'dil, Haydarabât 1371/1952, IV.354.; el-Hatib el-Bağdâdî, Târihu Bağdat, Mısır 1349/1931, XIII.168; ez-Zehbî, Mizânu'l-İ'tidâl, Mısır 1382/1963, IV.173; İbn Hacer, Tehzibu't-Tehzib, Haydarabât 1325, X.282; İbn Hallikân, Vefeyâtu'l-A'yân, el-Kâhire 1367, IV.342; en-Nevevî, Tehzibu'l-Esmâ ve'l-Lugât, Mısır (Müniriyye tab'i) II, 111.

5 Tehzib, X.281; Târihu Bağdat, XIII.164.

6 el-Cerh, IV, 355; Târihu Bağdat, XIII.168; Tehzib, X.283; Vefeyat, IV.342, Tehzibu'l-Esmâ, II, 111.

7 Tehzib, X.280; Mizânu'l-İ'tidâl, IV.173.

8 Mizân, IV.173; Tehzib, X.284.

onun cesûr bir yalancı (deccal) olduğunu¹, İbn Hibbân ise, o onların kitaplarına uygun olan Kur'ân ilimlerini nasâra ve yahudilerden sorardı. O, Allah'ı mahlukata benzetirdi, hadiste de yalan söylerdi² dediği nakledilir. İshâk b. İbrâhim el-Hanzeli "Horasandan üç kişi çıkarttım. Onların dünyada yalan ve bid'at bakımından bir benzerleri yoktur. Onlar da Cehm, Mukâtil ve Omer b. Subh'dur".³ Abdu's-Samed b. Abdî'l-Vâris, Mukâtil b. Süleymân bize geldi, Bize Atâ'dan hadisler rivayet etti, sonra aynı hadisleri ed-Dahhâktan ve daha sonra da Amr b. Şuayb'den rivayet etti. Bizler ona, bu hadisleri hangisinden işittin diye sorduk. Cevap olarak, hepsini onlardan işittim dedi. Daha sonra da vallahi hangisinden işittiğimi bilemiyorum dedi" demektedir⁴. Ahmet b. Seyyâr el-Mervezî, Mukâtil hakkında şöyle söylemektedir: "O metrûku'l-Hadislikle ve Metrûku'l-Kavl ile müttehemdir. Zikri helâl olmayan sıfatlar hakkında konuşurdu."⁵

İshâk b. İbrahimden rivayetle, Hârice, Mukâtile uğradığında, o, insanlara hadis rivayet ediyordu. Kelbiyi kastederek Ebu'n-Nadr bize söyledi dedi. Sonra ona Kelbî ile birlikte uğradık. Kelbî, Allah'a yemin ederim ki asla böyle bir şey rivayet etmedim. Sonra Mukâtile dönerek ya Ebu'l-Hasen ben Ebu'n-Nadr'ım ben bu haberi asla sana rivayet etmedim, dedi. Bunun üzerine Mukâtil, sus ya Ebu'n-Nadr, hadisin süslenmesi bize âittir, hemen ancak o insanlardan birinden nakledilmiştir, dedi⁶. Amr b. Ali, O metrûku'l-hadistir ve yalancıdır, der⁷. İbn Sa'd da, hadis eshabı ondan sakınırlar ve onu münker gördüklerini söyler⁸. el-Buhârî, O münkerü'l-hadistir, onun hakkında susulduğunu⁹, Abdurrahman b. el-Hakem ise, O kass idi, insanlar hadisini terkettiğini zikreder¹⁰. Ebû Hâtim onun hakkında metrûkü'l-hadis derken¹¹, en-Nesâî, Hazreti Peygamber hakkında hadis uyduran marûf yalancıların dört

1 Tarihu Bağdat, XIII.165; Tenzib, X.283; Mizân, IV.173; Vefeyât, IV.342.

2 Mizân, IV.175; Tehzib, X.284; Vefeyât, IV.343.

3 Tarihu Bağdat, XIII.164; Tehzib, X.281.

4 Tenzib, X.282; Târihu Bağdat, XIII.167.

5 Târihu Bağdat, XIII.163; Tehzib, X.282; Vefeyât, IV.342.

6 Târihu Bağdat, XIII.163-164; Tehzib, X.282-283.

7 Tehzib, X.283.; Târihu Bağdat, XIII.169.

8 İbn Sa'd, Kitâbu't-Tabakâti'l-Kebir, Beyrût 1380/1960, VII.373; Tehzib, X.283.

9 Tehzib, X.283; Târihu Bağdat, XIII.169; Muntahab fi'l-Kâmil, 399b.

10 el-Cerh, IV,355; Tehzib, X.283.

11 el-Cerh, IV,355; Tehzib, X.284; Tehzibu'l-Esmâ, II,111; Vefeyât, IV.342.

tane olduğunu söyler. Medinede İbrahim b. Ebi Yahya, Horasanda Mukatil, Şam'da Muhammed b. Said el-Maslûb, Bağdat'ta Vâkîdî¹ idi. İbn Adıyy, onun ekseri hadisine tâbi olunmaz, fakat marûf ve sikattan olan şahıslar ondan hadis rivayet ettiler, zayıflığına rağmen hadisi yazılır, demektedir². el-İclî onu metrûkü'l-hadis olarak görürken³, el-Halîlî, Mukâtîlin tefsir ehli indinde yerinin büyük olduğunu, fakat rivayet hususunda zayıf bulunduğunu söyler⁴. ez-Zehabî, müfessir Mukatil b. Süleyman metrûkü'l-hadisdir, tecsimle şâibelidir. Bununla beraber kendisi ilim mercüüdir, tefsir ilminde bir denizdi, demektedir⁵. Kemâlüddîn ed-Demîrî de, âlimlerden bazıları onu sika bazıları da yalancı saydılar ve hadisini terkettiler. Denildi ki, o, rivayeti helâl olmayan sıfatlar hakkında konuşuyordu ve yine denildi ki o, Kur'ân ilmini yahudilerden ve hristiyanlardan, kitaplarına uygun şekilde alırdı. Müşebbiheden idi şeklindeki nakilleri zikrettikten sonra, bunların sıhhatına inanamıyorum demektedir⁶.

Yakût er-rûmî, et-Taberîden bahsederken, tefsirine Muhammed b. Sâib el-Kelbî, Mukâtîl b. Süleymân, Muhammed b. Omer el-Vâkîdî'den hiç bir şey almadı. Zira bu şahıslar et-Taberî indinde zanlı idiler dedikten sonra, en iyisini Allah bilir tabirini kullanmayı da ihmâl etmez⁷. İshâk b. İbrâhim, Ebû Hanifenin şöyle dediğini işitir⁸ bize doğudan iki habîs görüş, geldi, Cehmin muattılası, Mukâtîlin müşebbihesi⁹. Ebû Yusuf'da, Horasan'da iki sınıf vardır ki, yeryüzünde o iki sınıftan daha buğzedilen yoktur. Onlar da el-Mukâtiliyye ve el-Cehmiyyedir, demektedir⁹. Mâlike ulaşan bir habere göre, Mukâtîle biri gelmiş, ashâbı Kehfin köpeğinin rengini sormuş, o da, ona o köpek muhtelif renklerdeymişti. Sonra sorana eğer böyle demiş olsaydın kimse seni reddedemezdi, der. Nuaym b. Hammâd, Mukatîlin ilk zâhir olan yalanının bu olduğunu söyler¹⁰. Ebû Hanîfeye, Cehm ve Mukâtîl indinde nasıldır

1 Târihu Bağdat, XIII.168; Tehzîb, X.284; Vefeyât, IV.342.

2 Mizân, IV.175; Tehzîb, X.284.

3 Tehzîb, X.284.

4 Aynı yer.

5 ez-Zehabî, Tezkiretu'l-Huffâz, Haydarabât 1375/1955, I.174.

6 ed-Demîrî, Hayâtu'l-Hayavân, Mısır 1321, I.298.

7 Yakût er-Rûmî, Mu'cemu'l-Udebâ, Mısır 1923 (Margoliouth neşri), VI.441.

8 Târihu Bağdat, XIII.164; Tehzîb, X.281.

9 Aynı yer, aynı yer.

10 Târihu Bağdat, XIII.165; Tehzîb, X.282.

diye sorulduğunda “her ikisi de müfrittir. Cehm teşbihi nefiyde ifrâta gitti ve o hiç bir şeydir demeğe kadar vardı. Mukâtil de Allah’ı mahlu-kâta benzetmekte ifrâta gitti” demiştir¹. Harûn b. Ubeydullâh Babasın-dan naklen, el-Mehdî, Mukâtîli kastederek, şu benim için ne der dediğin-de, eğer istersen Abbas hakkında senin için hadis uydurur” dediğini söyler². Ebû Dâvûd, hadisinin terk olunduğunu³, Zekeriyya b. Yahya es-Sâci de onun yalancı ve metrûkü’l-hadis olduğunu kaydeder⁴.

Louis Massignon, bu zat tefsirdeki metodunda bir otorite olmuş-tur. Eş-Şâfii gibi bir şahsiyyet onu teyit etmiştir. Mücâhid ve ed-Dah-hâk vasıtasıyla İbn Abbas’ın talebesi olan Mukâtîl Yahudî ve Hristi-yan kaynaklarına müracâat etmeye cesaret edebilmiştir. Kur’ândaki Kitâbî Mukaddes tefsirlerinin sahîh kaidelerini formüle eden ilk şahıs olarak karşımıza çıkar, demektedir⁵. Régis Blachère’de, Mukâtîlin tefsiri hakkında, sanki o İbn Abbas ekolünün öğretimini ve onun olduğu bi-linen metinlerini devam ettiriyordu”⁶. Ahmet Emîn, insanların bilme-dikleri şeyleri sormayı sevdiklerini söyledikten sonra, tefsirde bu gibi haberleri İbn Abbas’dan rivayetle, İkrime, Mücâhid ve Mukâtîl b. Sü-leyman rivayet ediyorlardı, demektedir⁷. Goldziher’de, onun tefsir il-minin, Yahudi ve hristiyanlardan geldiğini ve onların kitaplarından uygun olanları almış olduğunu söyler⁸.

Buraya kadar genellikle aleyhinde olan haberleri kaydettik, biraz da lehinde olan haberleri serdetmeye çalışalım. Hemen şunu söyleyelim ki, bütün biyografik ve bibliyografik eser sahipleri, Mukâtîlin tefsir sa-hasında bir otorite olduğunda ve onun bir tefsiri bulunduğu ittifak halindedirler⁹. Hatib el-Bağdâdi, Mukâtîlin tefsirde marifet sahibi ol-

1 Târihu Bağdât, XIII.166; Mizân, IV.173; Tehzîb, X.281.

2 Târihu Bağdât, XIII.167.

3 Aynı eser, XIII.169.

4 Aynı yer.

5 Recueil, p.194.

6 R.Blachere, Introduction au Coran, Pâris 1959, p.214.

7 Ahmet Emîn, Zuhru’l-İslâm, 1952, II.38.

8 Goldziher, Mezahibu’t-Tefsiri’l-İslâmî, Mısır 1374/1955, s.75.

9 Tehzîbu’l-Esmâ, II, .111; Hayatu’l-Hayavân, I.297; Tabakâtu’l-Müfessirin, II.330; el-Cerh, IV, .354; Târihu Bağdat, XIII.160-169; Recueil, p.194, İslam-Ansiklopedisi VIII.567; Mizân, IV, .173, Tabakâtu b.Sa’d, VII.373; Tehzîb, X.279-285; Fihrist, s.253-254; Vefeyât IV. 341-343; Mezâhib, s.75-77; Introduction au Coran, p.214.; Şemsüddin Sâmî, Kamusu’l-A’lâm, İstanbul 1316, VI.4369; Omer Riza Kahhale, Mu’cemu’l-Müellifin, Dimaşk 1960, XII. 316, Hay-ruddin ez-Zrikli, el-A’lam, ikinci tab’ı, VIII.206; İbnu’l-İmâd el-Hanbelî, Şezerâtu’z-Zehab, Kâhire, 1350, I.227; Abdu’l-Kâhir el-Bağdâdi, el-Farku beyne’l-Fırak, Mısır 1367/1948, s.139.; Bağdathî İsmail Paşa, Hediyyetu’l-Ârifin, Esmâu’l-Müellifin, İstanbul 1951-1955, II.470.Kâtib Çelebi, Keşfu’z-Zumûn, İstanbul 1941-1943, I.459.

duğu söylenir, fakat hadiste böyle değildir, demektedir¹. Şu'be daima Mukâtili hayırla yadeder². Ahmet b. Hanbele, Mukâtilden sorulduğunda, onun kitabları vardır, onları ben ancak Kur'ân ilmi hakkında uygun görürüm, der³. Bu ifadeden anlaşılıyor ki Ahmet b. Hanbel onun tefsir yönünü kabul etmektedir. Ebu'l-Hâris el-Cûzucânî, imam eş-Şâfii'den naklen bütün insanlar şu üç kimsenin iyâlidir. Tefsir de Mukâtîl, şürde Züheyr b. Ebî Sülmâ, kelâmda Ebû Hanife"⁴. Mis'ar, Hammâd b. Amr'a, Mukâtili kastederek, şu adamı nasıl bilirsin dediğinde, onun ilmi bana gelmemiş olsaydı onu bilemezdim dediğini Süfyân işitir⁵. Ali b. Huseyn el-Vâkîd, bir adam Mukâtilin tefsirinden bir cüzle Abdullaha geldi, Abdullah onu aldı. Bir müddet sonra ona ya Ebâ Abdirrahman onu nasıl buldun denilince, eğer onun isnadı olsaydı, ilimden birşeyler olabilirdi, dediğini nakleder⁶. Demek ki tefsiri bîzatihi beğenilmekte, isnadın bulunmaması bakımından tenkid edilmektedir. Abbâd b. Kesîr, Yahyâ b. Şibl'e Mukatilden seni men eden nedir diye sorduğumda, belde ehlinin onu kerih gördüğünü söyledim. Bunun üzerine bana, onu kerih görmesinler, Allah'ın Kitabını ondan daha iyi bilen kalmadı, demiştir⁷. Nuaym b. Hammad, Mukâtilin kitabını Süfyân b. Uyeynenin yanında gördüm. Ona, tefsirde Mukâtilden mi rivayet ediyorsun dediğimde, hayır, ondan yardım ve delil talep ediyorum, diye cevap verdiğini nakleder⁸. Merv ehlinde olan Abdülmecid, Mukâtîl b. Hayyândan, sen mi yoksa Mukâtîl b. Süleyman mı daha âlim diye sorar. Cevap olarak, Mukâtilin ilmini hiç kimsede bulmadığımı, sanki onun derin bir deniz olduğunu söyler⁹. el-Kâsım b. Ahmet es-Saffâr, İbrâhim el-Harbî benden Mukâtilin kitabını alır ve ona bakardı. Bir gün ona ey Ebû İshâk insanların Mukatili kötölemelerinin sebebi nedir diye sordum. Sebebin, Mukatile hased etmeleri olduğunu söyledi¹⁰. Yi-ne İbrahim, Mukâtîl tefsiri, insanlara cem etti ve onlara sema'sız olarak

1 Târihu Bağdat, XIII.160.

2 Târihu Bağdat, XIII.161; Tehzib, X.279; Vefyât, IV.342.

3 Târihu Bağdat, XIII.161; el-Cerh, IV.355; Vefeyât, IV.342.

4 Târihu Bağdat, XIII.161; Hayâtu'l-Hayavan, I.297; Tabakâtu'l-Müfessirin II.331; Şezerâtu'z-Zehab, I.227; Mizân IV.173; Tehzib, X.279; Vefeyât, IV. 341, Recueil, p.194.

5 Târihu Bağdat, XIII.161, .

6 Aym eser.

7 Târihu Bağdat, XIII.162; Tehzib, X.280.

8 Aym eserler.

9 Târihu Bağdat, XIII.162; Mizân, IV.173; Tehzib, X.279.

10 Târihu Bağdat, XIII.162-163, Tehzib, X.280.

tefsir etti. Eğer bir kimse Ma'merin tefsirini katâde'den ve Şeybâ'ninkini de Katâde'den cem ederse, onun üzerine en güzel tefsiri yapmış olur dedi. Aynı zamanda İbrahim, tefsirine ondan birşey ithal etmediğini söyler ve el-Kelbî'nin tefsiri ile Mukatilikini müsavî görür¹. İbnü'l-Mubârek'e, Mukâtilden sorulduğunda, eğer Mukâtîl sika olsaydı tefsiri ne güzel olurdu, demiştir. Başka bir rivayette, eğer onun tefsirinde isnad olsaydı, tefsirinden başka bir şeye bakmaya lüzûm kalmazdı, demektedir². İbn Hallikân, Mukâtilden bahsederken "Allah'ın Kitabının meşhûr müfessirlerinden idi. Onun meşhur bir tefsiri vardır. O şerefi yüce olan âlimlerdendi, Allah ondan râzî olsun, şeklinde dua eder³. Mehdî ise onun ilminin genişliğine hayret eder⁴. es-Suyûtî de, Mukâtîl tâbiinden kibâr kişilere ulaştı dedikten sonra, eş-Şâfiinin, Mukâtîlin tefsirini sahih gördüğüne işaret eder. Yine es-Suyûtî, İbn Adıyy'den naklen Mukatîlin tefsirinin, el-Kelbîninkinden sonra geldiğini, el-Kelbînin, Mukatîle tercih edildiğini söyler ve sebebini de şöyle izah eder. Çünkü Mukâtîl aşağı kötü bir mezhebe sâlik idi, der⁵.

Buraya kadar hiç bir değer hükmü vermeksizin, Mukâtîl b. Süleymanın leh ve aleyhindeki haberleri naklettik. Aleyhindeki haberlerin hemen hemen hepsi onun usûlü hadis yönünden isnada ehemmiyet vermediği, hattâ iki raviyi bir büine karıştırdığı, ehli sünnetce iyi olarak tanınmayan mücessime mezhebine sâlik oluşu gibi sebeplerden tenkid edildiği görülür. Hattâ lehinde olan haberlerde bile, tefsirinde isnad olsaydı ne güzel olurdu şeklindeki sözler, yine hadis yönündeki ihmalkârlığına hamlolunur. Bu tenkidler onun, ilk devirlerde cârî olan isnada kâfi derecede ehemmiyet vermemesinden ileri geldiği anlaşılmaktadır. Herşeyi kendisinin bildiği iddiasında bulunması, kendisine gülünç sualler sorulmasına sebep olmuş ve onlara vermeye çalıştığı cevaplarla değerini düşürmüştür. Meselâ, o, Merv, Mekke, Bağdat ve Hattâ Beyrut gibi şehirlerde mescide oturur, kendisine arşın haricinde sualler sorulmasını ister. Bunun üzerine, Hac'da Âdem Peygamberi kim traş etti, sineğin yaratılışının hikmeti nedir, karıncanın barsaklarının önde mi

1 Târihu Bağdat, XIII.163, Tenzib, X.281.

2 Târihu Bağdat, XIII.163, Tehzib, X.279-280, Mizan IV.173, Vefeyât, IV.342. (diğer bir rivayette İbnü'l Mubarek onun hadisini terketmiştir) Bkz. Sünen u't-Tirmizi, Mısır 1385/1965. V, 740.

3 Vefeyât. IV.341.

4 Tehzib, X.285.

5 es-Suyûtî, el-İtkân fi Ülümi'l-Kur'an, el-Kâhire (Matbaatu'l-Hicâzi). II.189.

arkada mı olduğu, iki ninenin mirası meselesi gibi acâib sualler sorulmuş, bunlara tatmin edici cevaplar verememiş, bu sebepten dolayı Beyrutta bir gece zor kalabilmiş, hemen ertesi sabah Bağdata dönmek mecburiyetinde kalmıştı.¹

Şimdi biraz da Mukâtilin eserleri üzerinde duralım. Onlardaki orijinal yönleri ortaya çıkarmaya çalışıp, bazı karşılaştırmalar yaparak, Mukâtilin tefsirdeki değerini ortaya koymağa çalışalım. Kaynaklar, Mukâtilin nisbeten çok miktarda eser yazdığını bizlere nakletmektedirler. Fakat bu eserlerin pek çoğu bugün elimizde mevcûd değildir. İbnu'n-Nedim Fihristinde² Mukâtilin şu eserlerini zikretmektedir. Kitâbu't-Tefsiri'l-Kebîr, Kitâbu'n-Nâsih ve'l-Mensûh, Kitâbu Tefsiri'l-Hamsi Mi'ye Âye, Kitâbu'l-Kıraât, Kitabu Müteşâbihî'l-Kur'ân, Kitâbu Nevâdiri't-Tefsir, Kitâbu'l-Vücûh ve'n-Nezâir, Kitâbu'l-Cevâbât fi'l-Kur'ân, Kitâbu'r-Redd ale'l-Kaderiyye, Kitâbu'l-Aksâm ve'l-Lugât, Kitâbu't-Takdîm ve't-Te'hîr, Kitâbu'l-Âyât ve'l-Müteşâbihât.

Görüldüğü gibi eserlerinin çoğu tefsire ve arap diline âittir. Bu arada Kaderiyyeye karşı tenkidî bir eseri de vardır. Bu gün bu eserlerden ancak üç tanesine sâhip bulunmaktayız. 1-Kitâbu't-Tefsiri'l-Kebîr³ 2-Kitâbu'l-Vücûh ve'n-Nezâir⁴, 3- Kitâbu Tefsiri'l-Hamsi Mi'e Âye⁵. Brockelmann'ın Arab Edebiyatı Tarihinde⁶ zikrettiği et-Tefsir fi Müteşâbihî'l-Kur'ân veya Sılatu'l-Kelâm adlı eser, Mukâtilin et-Tefsiru'l-Kebîri'nden başkası değildir. Bu hususu Massignon⁷ ve Fuad Sezgin⁸ de teyid etmektedir. Bu üç eserin muhtevalarına geçmeden önce, Ebu'l-Huseyn Muhammed b. Ahmet el-Malatî (Ö.377/987) "Kitâbu't-Tenbih ve'

1 Bu haberler için bkz.Mizân, IV.174; Tehzib, X.283; Vefeyât, IV.341-342; Tehzîbu'l-Esmâ, II₁.111; Hayâtu'l-Hayavân, I.297; Şezerâtu'z-Zeheb, I.227; el-Cerh, IV₁.355; Târihu Bağdât, XIII.160, 163; Muntahab fi'l-Kâmil, 399b.

2 Fihrist, s.253-254; Tabakâtu'l-Müfessirin, II.331; Keşfu'z-Zunûn, I.459, II.1469, II.2001; Esmâu'l-Müellifin, II.470.

3 Bu tefsirin bulunduğu yerler için bkz.İstanbul, Hamidiyye 58, Feyzullah ef.79, Köprülî 143, Serez 245, Hasan Hüsnî 17, Saray Ahmet III.74, Saray Emenet 565; Bursa, H.Çelebi 27.

4 Bayazıt 561; Saray Emanet 2050.

5 British Museum, Or.6333.

6 Brockelmann, Carl, Geschichte der Arabischen Litteratur, Leiden 1937-1942, Suppl. I.332.

7 Recueil, p.194.

8 Fuad Sezgin, Geschichte des Arabischen Schrifttums, Leiden 1967, I.36.

Redd ala Ehli'l-Ehvâi ve'l-Bida¹ adlı eserinde, Zındıkların Allaha iftira mahiyetinde olan Kur'ân âyetlerinin bazısının bazısını nakzediği görüşlerini reddetmek için, sika râvilerin Mukâtil b. Süleymandan rivayet ettikleri haberleri² inceleyelim. Mukâtil, zındıkların şüphe ettikleri âyetler üzerinde durarak, cahiller burada bir tenâküz olduğunu görürler, halbuki havass tefsirinde bir tenâküz bahis konusu değildir, diyerek âyetleri izah etmeye çalışır. Biz, pek çok örnekler arasından bir tanesini vermekle iktifa edeceğiz. el-Enâm sûresinin 103. âyeti "gözler onu görmez, o bütün gözleri görür" ile Kıyâme suresinin 22-23.âyetleri (o gün hirtakım yüzler Rablarına bakıp parlayacaktır) âyeti arasında, bazıları cehalet edip bir tenaküz varmış gibi görür, Halbuki muhtelif mevzilerde havas tefsirinde böyle bir tenaküzün olmadığını söyler. "Gözler onu görmez" âyetinde, mahlukât onu dünyada göremez, halbuki (o gün bir takım yüzler Rablarına bakıp parlayacaktır) âyeti ise kıyamet gününde olacak bir hâdisedir. "Nâdırâ" nûrla onun beyazlaşmış güzelleşmesidir. "Rablarına bakmaları" ise, o günde onlar, karşı karşıya gelip birbirlerine bakarlar. İşte her iki âyetin tefsiri böyledir³, diyerek iki âyet arasında bir tenaküz olmadığını gösterir. el-Malatî, bu tenâküz gibi görülen âyetleri kendi aralarında tasnife tâbi tutarak

(باب تفسیر متشابه صلوات الكلام) (باب في تفسیر اختلاف المواضع)

(باب تفسیر اشتباه التقديم في الكلام) gibi bablara ayırmış ve yine Mukâtilden örnekler vermiştir⁴. Yukarıda zikrettiğimiz elde mevcûd üç eseriyle karşılaştırıldığında, bu örneklerin hiç birine rastlanılmamıştır. Bu örneklerin, Mukâtilin, Kitâbu Cevâbatî'l-Kur'ân, Kitâbu'l-Âyat ve'l-Müteşâbihât, Kitâbu Müteşâbihi'l-Kur'ân, Kitabu Nevâdiru't-Tefsîr adlı eserlerinden almış olması kuvvetle muhtemeldir⁵. el-Malatînin aldığı bu örneklerin hiç birinde, isnadlı bir haber bulunmadığı gibi, onun, Zeydi, Mürcie ve Mücessimedden olduğunu gösterecek akîde yönüne âit bir fikre de rastlanmamaktadır. Aksine, Mukâtîli bu örnekleriyle, islâma ve Kur'âna tecavüz etmek isteyen zındıklara

1 el-Malatî, Kitâbu't-Tenbih, İstanbul 1936 (Sven Dederling) s.43-63.

2 et-Tenbih, s.43-44.

3 et-Tenbih, s.48.

4 Aynı eser, s.49-56.

5 et-Tenbihin nâşiri (s.5) de "muhtemel ki bu fasıl Mukâtîlin et-Tefsîru'l-Kebirinden veya Müteşâbihi'l-Kur'ândan nakledilmiştir" demekle, bu örnekleri Mukâtîlin tefsiri ile karşılaştırmadığı anlaşılmaktadır.

karşı savaşılan bir mücâhid rolünde görmekteyiz. Fakat, el-Malatî'nin bu örnekleri Mukâtilin eserlerinden ne miktarda aldığı ve onlar arasında seçmeler yapıp yapmadığını bilemiyoruz.

Fakat, el-Malatî yine aynı eserinin diğer bir bölümünde, Kur'ân'dan aldığı bazı kelimeleri (كل شيء في القرآن) formülünü kullanarak Mukâtilden nakletmektedir¹. Bu kelimelerin hemen hemen hepsi Mukâtilin, et-Tefsiru'l-Kebirinde bulunmaktadır. Bu da, yukarıdaki örnekler hususunda el-Malatî'ye biraz daha fazla itimad edeceğimizi gösterir. Masignonun "el-Malatî, bu örnekleri, Mukâtilin ya et-Tefsiru'l-Kebirinden veya daha kuvvetli olarak Tefsiru'l-Hamsi Mi'e Âye adlı eserinden almış olması muhtemeldir"² sözü, onun bu meseleyi iyice tetkik etmediğini ortaya koymaktadır. Halbuki bu örneklerin hepsi et-Tefsiru'l-Kebirden alınmıştır. Biraz sonra muhtevasını vermeye çalışacağımız Tefsiru'l-Hamsi Mi'ye Âye adlı eserde, isminden de anlaşılacağı üzere ahkâmâ dâir olan âyetler incelenmektedir. Halbuki bu örneklerde ahkâmdan ziyade Kur'ân âyetleri üzerinde şüpheye düşenlerin vehimlerini red ve Kur'ânda geçen bazı kelimelerin manalarının izâhı ve açıklanması vardır.

el-Malatî'nin kitabına aldığı bazı kelimeleri, Mukâtilin et-Tefsîru'l-Kebîri ile karşılaştırılmasına âit örnekler vermek uygun olacaktır. Üst kısımda verdiğimiz örnekler el-Malatî'nin "et-Tenbih" adlı eserinden alınmış ve yeri gösterilmiştir. Sağ başa konulan numaralar, aynen alt tarafa da intikal ettirilerek, aynı kelimenin Mukatilin tefsirindeki durumu gösterilmektedir.

et-Tenbih	يعنى	كل شيء في القرآن
S. 57	الشكر لله	1 — « الحمد لله »
S. 59	جورا	2 — « شططا »
et - Tefsiru'l-kebir (Hamidiyye 58)		
3a	يعنى الشكر لله	1 — « الحمد لله » (el - Fatih 2)
222b	يعنى جورا	2 — « على الله شططا » (el - kehf 14)

¹ Bu kelimeler için bkz.et-Tenbih, s.56-63.

² Recueil, p.194(not 1).

et - Tenbih	يعني	كل شيء في القرآن
S. 56	بساطا	3 - « فراشا »
S. 56	علماءهم	4 - « احبارهم »
S. 56	المجتهدين في دينهم	5 - « الرهبان »
S. 56	صاغرا	6 - « خاسئا »
S. 56	تزيين الشيطان	7 - « خطوات الشيطان »
S. 56	لا تحزن	8 - « لا تأس »
S. 57	عدلاً	9 - « قولاً سديداً »
S. 57	جديلتكم وناحيتمكم	10 - « اعملوا على مكانتكم »
S. 57	على جديلته	11 - « يعمل على شاكلته »
S. 57	واذ قال ربك	12 - « واذا تأذن ربك »
S. 57	حقاً	13 - « لاجرم »
S. 57		14 - « مردفين (وتترا)
	فهو متتابع	و (مدراراً) و (ابابيل)

- 3 - « الذي جعل لكم الارض فراشا » (el - Bakara 22) يعني بساطا 7a
 4 - « اتخذوا احبارهم » (et - Tevbe 31) يعني علماءهم 147b
 5 - « و رهبانهم » (et - Tevbe 31) يعني المجتهدين في دينهم اصحاب الصوامع 147b
 6 - « خاسئا » (el - Mülk 4) يعني اذا اشتد البصر يقع فيه الماء فهو خاسئا يني صاغرا 429a
 7 - « وتبعوا خطوات الشيطان » (Bakara 26) يعني تزيين الشيطان 26b .
 8 - « فلا تأس على القوم الفاسقين (Maide 26) يعني لا تحزن على قوم انت سميتهم فاسقين . 92b
 9 - « قولاً سديداً » (Nisa 9) يني عدلاً 68a .
 10 - « قل يا قوم اعملوا على مكانتكم » (En'am 134) يعني جديلتكم يعني كفار مكة . 119a
 11 - « قل كل يعمل على شاكلته » (Isra 84) المحسن والمسيى على شاكلته على جديلة هو عليها . 218b
 12 - « واذا تأذن ربك » (Araf 166) يعني قال ربك 132a .
 13 - « لاجرم » (Hud 22) حقاً 166b .
 14 - « مردفين » (Enfal 9) متتابعين كقوله في المؤمنین (44) « رسلنا تترا » وقوله
 « طيرا ابابيل » وقال « يرسل السماء مدرارا » يعني متتابع . 136b .

et - Tenbih	يعنى	كل شى فى القرآن
S. 57	وجيعاً	15 - « عذاب اليم »
S. 58	المكذبات	16 - « المؤتفكات »
S. 58	النساء	17 - « الخوالف »
S. 58	مكروبا	18 - « كظيم و مكظوم »
S. 58	فى غفلة	19 - « بل قلوبهم فى غمرة »
S. 58	طيبيا	20 - « عذب فرات »
S. 58	المشقة	21 - « نصب »
S. 59	مقبلين	22 - « مهطعين »
S. 59	كاشباه آل فرعون	23 - « كدأب آل فرعون »
S. 59	من مانع	24 - « مالكم من الله من عاصم »
S. 59	افتعل البركة	25 - « تبارك »

5b.	يعنى وجميع فى الاخرة	15 - « ولهم عذاب اليم » (Bakara 10)
151b.	يعنى المكذبات	16 - « المؤتفكات » (Tevbe 71)
153b.	يعنى مع النساء	17 - « رضوا بان يكونوا مع الخوالف » (Tevbe 87.)
180b.	يعنى مكروبا يتردد الحزن فى قلبه	18 - « فهو كظيم » (Yusuf 84)
19	« بل قلوبهم » يعنى الكفار « فى غمرة من هذا » (el - Muminun 63) يقول	19 - « بل قلوبهم »
264a.	فى غفلة من ايمان هذا القرآن	19 - « بل قلوبهم »
276b.	يعنى تبارك وتعالى حلوا طيبيا	20 - « عذب فرات » (Furkan 53)
21	لا ينهم فيها نصب » (Hier 48) يقول لا يصيبهم فيها مشقة فى احسادهم	21 - « عذب فرات »
195a.	كما كان فى الدنيا وماهم منها الجنة	21 - « عذب فرات »
191b.	يعنى مقبلين الى النار	22 - « مهطعين » (İbrahim 43)
49a.	يعنى كاشباه آل فرعون فى التكذيب	23 - « كدأب آل فرعون » (Āli imran 11)
354b.	يعنى من مانع يمنحكم من الله	24 - « ما لكم من الله من عاصم » (el - Mumin 33)
428b.	يعنى افتعل البركة	25 - « تبارك » (Mülk 1)

et - Tenbih	يعنى	كل شيء في القرآن
S. 59	الجبال لثلا تزول بكم الارض	26 — « الرواسى »
S. 60	متغيرا	27 — « ظل وجهه مسودا »
S. 60	عاشقات لازواجهن	28 — « عربا »
S. 60	أمة	29 — « من قرن »
S. 61.	الدرالعظام	30 — « المرجان »
S. 61.	الطنافس	31 — « زرابى و عبقرى »
		32 — وقوله « ريب » شكاً في القرآن كله إلا الذى في الطور « ريب
S. 61.		المنون « يعنى حوادث الموت
		33 — « شياطين » ابليس وذريته غير واحد في البقرة « واذا خلوا
S. 61.		الى شياطينهم » يعنى رؤساء من اليهود كعب بن الاشرف واصحابه
		34 — « السكينة » الطمأنينة في القلب إلا واحدا في البقرة « سكينة من
S. 62.		ربكم » يعنى شيئاً كرأس الهرلها جناحان.
		26 — « وجعل فيها رواسى » (Ra'd 3) يعنى الجبال اثبت بهن الارض لثلا
182a.		تزول بمن عليها
202a.		27 — « ظل وجهه مسودا » (Nahl 58) يعنى متغيرا
407b.		28 — « عربا » (Vaki 37) يعنى عاشقات لازواجهن لا يرون غيرهم
108a.		29 — « من قرن » (Enam 6) من أمة
406a.		30 — « المرجان » (Rahman 58) يعنى الدرالعظام
460b.		31 — « وزرابى مبثوثة » (Gaşiye 16) يعنى و طنافس مبسوطة
406b.		« عبقرى حسان » (Rahman 76) يعنى الزرابى وهى الطنافس
3b.		32 — « لاريب فيه » (Bakara 2) لاشك فيه
398b.		« ريب المنون » (Tur 30) يعنى حوادث الموت
9a.		33 — « فازلها الشيطان عنها » (Bakara 36) يعنى عن الطاعة وهو ابليس
		« واذا خلوا الى شياطينهم » (Bakara 14) يعنى رؤساء اليهود و كعب
6a.		بن الأشرف و اصحابه
386b.		34 — هو الذى انزل السكينة في قلوب المؤمنين » (Feth 4) يعنى الطمأنينة
		« فيه سكينة من ربكم » (Bakara 248) ورأس كرأس الهرة ولها جناحان
40a		فاذا صوتت عرفوا ان النصر لهم

35 — «اسقى» فهو الحزن غير واحد في الزخرف «فلما آسفونا» يعنى اغضبونا S. 62.

36 — «بخس» نقصا غير واحد في يوسف «وشروه بشمون بخس» يعنى حراما S. 62.

Bu örneklerde görüldüğü gibi, lafızlar ve istisna olarak gösterilen kelimeler dahi aynen uymaktadır. Bundan da anlaşılıyor ki, el-Malatî, örneklerini Mukâtilin et-Tefsîru'l-Kebîrinden seçerek almış ve onları kendine göre bir tasnife tâbi tutmuştur.

Şimdi, Mukâtilin elimizde bulunan eserlerini tanıtmaya çalışalım:

1) *Kitâbu't-Tefsîri'l-Kebîr*: İstanbul'da çeşitli kütüphanelerde yazma halinde bulunan bu eserin, genellikle makalemizde Hamidiyye ktp. No.58 nüshası kullanılacaktır. Tefsir, Kur'ânın başlangıcından sonuna kadar tamamdır. Âyet sırasına göre tefsir edilmiş ve âyetlerin anlaşılabilmesi için, muğlak olan kelimelerin izahları yapılmakta, müradiflerine, vücûh ve nezâire dikkat edilmektedir. Ehli Kitabı tavsif eden âyetlerde, izah veya sebeb-i nüzûl olarak bol bol şahıslar zikredilmekte, israiliyyâta ve tarihî hadiselerle temas edilmektedir¹. Bu tefsirde bir mezheb mücadelesine rastlanılmamaktadır. Tefsir şöyle bir isnadla gelmektedir:

اخبرنا القاضى ابوبكر محمد بن عقيل بن زيد الشهرزورى رضى الله عنه قال حدثنا القاضى ابو عبد الله محمد بن على بن زادلج قال حدثنا عبد الخالق بن الحسن قال حدثنا عبد الله بن ثابت بن يعقوب الثورى المقرئ قال حدثنا ابى قال حدثنا الهذيل بن حبيب ابو صالح الزيدانى عن مقاتل بن سليمان عن ثلاثين رجلاً منهم اثني عشر رجلاً من التابعين.... (2)

35 — «وقال يا اسفا» (Yusuf 84) يا حزناه 180b.

«فلما آسفونا» (Zuhuf 55) يعنى اغضبونا 370a.

36 — «ويبخس منه شيئاً» (Bakara 282) يعنى ولا ينقص المطلوب من الحق شيئاً 46b.

«بشمن بخس» (Yusuf 20) بشمن حرام لا يحل لهم بيعه لانه حروثن

الحر حرام وبيعه حرام 175a.

¹ Bkz.et-Tefsîru'l-Kebîr, 14b, 40b, 48b, 53a, 134a, 333b.

² Aynı eser 1b.

Görüldüğü gibi Mukâtil bu tefsirini otuz tane şeyhden almıştır. Bunların on ikisi tâbiilerdendir. Bu isnadda tâbiilerden olanlar arasında şu zevat zikredilir. Atâ b. Ebî Rabâh, ed-Dahhâk b. Müzâhim, Nâfi mevlâ b. Omer, ez-Zubeyr, İbn Şihâb ez-Zührî, Muhammed b. Sirîn, İbn Ebi Müleyke, Şehr b. Havşeb, İkrime, Atiyye el-Kûfi, Ebû İshâk eş-Şa'bi, Muhammed b. Ali b. el-Huseyn b. Ali.¹

Abdülhâlik b. el-Hasan, Abdullah b. Sâbit'in kitabının üzerinde Mukatilin şeyhleri olan otuz kişinin isimlerini bulduğunu söyler². Ebû Sâlih el-Huzeyl b. Habîb'in Mukâtilden naklettiği bu tefsiri Abdullah b. Sâbit'in babası 190 senesinde Ebû Sâlih el-Hüzeyl'den işitmiş, Abdullah b. Sâbit'de bu tefsiri, baştan sona kadar 204 senesinde kendisine okunmak suretiyle işittiğini söylemektedir³. es-Sa'lehide Mukâtilin tefsirinin daha sonrakilere nakli hususunda şu isnadları vermektedir⁴.

تفسير مقاتل بن سليمان : اخبرنا الامام ابو اسحاق ابراهيم بن محمد المهرجاني حدثنا ابو محمد عبد الخالق بن الحسن بن محمد السقطي المعروف بابن ابي روبة من كتابه حدثنا عبد الله بن ثابت بن يعقوب المقرئ ابو محمد حدثني ابي حدثني الهذيل بن حبيب ابو صالح الزيداني عن مقاتل بن سليمان عن ثلاثين رجلاً منهم اثني عشر رجلاً من التابعين .

طريف التغلبي : اخبرنا ابو القاسم الحبيبي لفظاً حدثنا ابو القاسم عبيد الله ابن المأمون حدثنا ابو ياسر عمار بن عبد المجيد حدثنا احمد بن عبد الله حدثنا اسحاق بن ابراهيم التغلبي عن مقاتل بن سليمان .

طريف ابو عصمة : حدثنا ابو القاسم الحبيبي لفظاً حدثنا احمد بن عبد الله ابن واقد المروزي عن ابي عصمة عن مقاتل بن سليمان .⁵

Tefsirde hemen hemen isnad yok gibidir. Nâdir olarak bazı âyetlerde isnada rastlanmaktadır. İsnadın her âyette zikredilmeyip, bazı

1 et-Tefsiru'l-Kebir, 1b..

2 Aynı yer.

3 Aynı eser 32b.

4 es-Sa'lebî, el-Keşf ve'l-Beyân (Bayazıt, Veliyyuddin ef.Ktp.130-133) 4a-4b.; Keza, Ebû Hayyân'da, el-Bahru'l-Muhitin'de, Mukatilden rivayetler yapılmıştır.I.67.

âyetlerde zikredilmesinin sebebi acaba nedir?. Öyle zannediyorum ki bu tefsir semâ olmaksızın doğrudan doğruya Mukâtîlin tefsirinden istinsah edilmiştir. Pek seyrek olarak rastlanan isnad ise, semâen gelen haberlere âit olduğu söylenebilir. Bazen bir âyetin tefsirinin, Mukâtîlin kitabından doğrudan doğruya alındığı, aynı âyetin semaen (isnâd zikredilerek) de tefsirinin nakledildiği görülmektedir. Meselâ:

« واجتنبوا قول الزور » (Hac. 30) یعنی واتقوا قول الكذب و هو الشرك .
 حدثنا عبد الله حدثني أبي عن الهذيل عن مقاتل عن عدى في قوله الزور قال
 الكذب وهو الشرك في التلمية ...¹

Tefsirdeki bazı rivayetlerin Mukâtilden olmadığı açıkça zikredilmektedir. Meselâ : « إن الشرك لظلم عظيم » (Lokman 13) كان ابنه .
 وامرأته كافران فما زال بهما حتى أسلما وزعموا ان لقمان ابن خالة ايوب .
 حدثنا عبد الله حدثنا أبي حدثنا الهذيل حدثني سعيد بن يسير عن قتادة بن
 دعامة قال كان لقمان رجلاً افطشوا من ارض الجنة قال الهذيل ولم اسمعه
 من مقاتل .²

Bazen de içinde Mukatilin bulunduğu bir isnadla beraber, başka bir isnad da zikredilmekte ve âyetin tefsiri bu iki isnada bağlanmaktadır.
 « حتى مطلع الفجر » (el - kadr. 5) حدثنا عبد الله بن ثابت قال حدثني
 أبي قال حدثنا الهذيل قال اخبرني مقاتل بن حيان عن الضحاك بن مزاحم
 عن انس بن مالك و عن مقاتل بن سليمان عن الضحاك عن ابن عباس
 قال الروح على صورة الانسان عظيم الخلق و هو الذي قال الله عز وجل
 و يسئلونك عن الروح و هو الملك و هو يقوم مع الملائكة صفًا .³

İslâmın ikinci asrı, fikrî cereyanların kaynaştığı ve fikirlerin rayına oturmaya çalıştığı bir devirdir. Bu devir içerisinde yaşayan Mukâ-

1 et-Tefsiru'l-Kebir (Feyzullah ef.Ktp.No.79) 15b.

2 Aynı eser, Aynı nüsha, 53b.

3 Aynı eser 477b.

til b. Süleymânın bazı itikadî mezhep ceryanlarının tesiri altında kalacağı âşikârdır. Akidesini Horasan ve Maverâunnehr taraflarında yaymağa çalışan Cehm b. Safvân (Ö.129/746) Belh'de Mukâtîl ile mubaheşelerde bulunmuş ve Mukâtîlde bir fikir aksülameli meydana getirmeye sebep olmuştur. Cehmin Tenzih akidesine karşı Teşbih akidesini müdafaa ederek, ileride doğacak olan Mücessime ve Kerramilerin esasını hazırlamış oldu¹. Hattâ Mücessimedden olan Hişâm b. el-Hakem'in "Allah cisimdir. Eti, kanı vardır. Boyu kendi karışı ile yedi karıştır"² sözünü el-Makdisî, Mukatiliyye mezhebinden bahsederken Mukatilin söylediğini zannetmiştir³. Halbuki Mücessime ve müşebbihe mezheplerinin, Allah'ın sıfatlarının insanunkine benzediğini veyahutta cismânî olduğunu iddiâ etmelerine sebep olan (يد الله فوق أيديهم ⁴) (الرحمن على العرش استوى ⁵) (كل شيء هالك إلا وجهه ⁶) (ويبقى وجه ربك ذوالجلال و الاكرام ⁷) Mukâtîl tefsiri ile karşılaştırıldığında, onun teşbih akidesini teyid edecek bir ize rastlamamaktayız.

« الرحمن على العرش استوى » : فى التقديم قبل خلق السموات والارض
يعنى استقر ثم عظم الرب عز وجل نفسه فقال سبحانه له .⁸

« يد الله » : بالوفاء لهم بما وعدهم من الخير. « فوق أيديهم » حين قالوا للنبي صلى الله عليه وسلم انا بعناك على أن لانفرو نقتل فاعرف لنا ذلك .⁹

« ويبقى وجه ربك ذوالجلال و الاكرام » : فلما نزلت هذه الآية قالت الملائكة الذين فى السماء هلك اهل الارض العجب لهم كيف تنفعهم المعيشة

1 İlähiyat Fakültesi Dergisi, Yıl 1952, sayı IV, 72-73.

2 el-Farku beyne'l-Fırak, s. 41, 139.

3 İlähiyat Fakültesi Dergisi, sayı IV.72-73.

4 Feth suresi 10.

5 Tâha sûresi 5.

6 Kasas sûresi 88.

7 Rahmân sûresi 27.

8 et-Tefsiru'l-Kebîr, 236a.

9 Aym eser 397a.

حتى انزل الله تعالى في القصص كل شيء هالك الا وجهه يعني كل شيء من الحيوان في السموات والارض يموت الا وجهه يقول إلا الله فابقنوا عند ذلك كلهم بالهلاك¹.

« كل شيء هالك الا وجهه » يقول سبحانه كل شيء من الحيوان ميت ثم استثنى نفسه جل جلاله بانه تعالى حتى دائم لا يموت فقال جل جلاله إلا وجهه يعني الا هو.²

(فان الله هو مولاه و Ali b. el-Ca'd, Mukâtil Allah Ta'alanın)
(جبريل و صالح المؤمنين)
âyetini tefsir ederken Ebû Bekr, Ömer ve Ali Demişti³ diyor, Halbuki bu âyetin tefsirde aynı olmadığı görülmektedir⁴.

Goldziher, el-Makdisiye dayanarak, Mukâtilin İsrâ sûresinin 58. âyetini tefsir ederken, İstanbulun fethi ve Endelüsün yıkılmasına işareti ettiğini söylemektedir. Uydurulan bu haberlerin 105/720 de ölen ve sika bir râvi olan ed-Dahhâk b. Müzâhim'den geldiğini göstermek suretiyle sağlam bir isnada dayandırılmak istendiği kısaca israiliyyât tesiri altında kaldığını ve gâibden haber verme gibi bir yola tevessül ettiğini söylüyorsa da⁵ bu âyeti Mukâtilin tefsiri ile karşılaştırdığımızda bu haberi bulamamaktayız.

وإن من قرية : يقول وما من قرية طالحة اوصالحة « إلا نحن مهلكوها قبل يوم القيامة أو معذبوها عذاباً شديداً » اما الصالحة فهلاكها بالموت و اما الطالحة فيأخذها العذاب في الدنيا « كان ذلك » يعني هلاك الصالحة بالموت وعذاب الطالحة في الدنيا . « في الكتاب مسطورا » (58 ra) يعني ام الكتاب يعني اللوح المحفوظ فيموت او ينزل بها ذلك .⁶

1 et-Tefsiru'l-Kebir, 415a.

2 Aynı eser 308b.

3 Târihu Bağdât, XIII.160.

4 bkz.Tefsiru Mukâtil 427b.

5 Mezâhibu't-Tefsir s.77.

6 Tefsiru Mukâtil 215b.

Nedense, el-Makdisî, Mukâtîli çok şiddetli olarak itham etmektedir. Keza yine Mukâtîl, Mülk sûresinin ikinci âyetini tefsir ederken, İbn Abbasa dayanarak, Allah'ın ölüm ve hayatı iki cisim halinde yarattığını, ölümün koç, hayatın ise siyah beyazlı at şeklinde olduğunu, ed-Demiri'den¹ alarak bize nakletmektedir². Halbuki bu âyet Mukâtîlin tefsirinde şöyledir: «الذى خلق الموت» وهو نطفة ثم علقة ثم مضفة ثم نفخ فيه الروح فصار حيا³.

Mukâtîl bu tefsirinde, âyetlerin nâzil oluş sebepleri, zamanları ve kasteddiği şahısların kimler olduğu hakkında bilgi vermekte, daha doğrusu bazı tarihi meselelere ışık tutmaktadır. Bu konuda birkaç örnek vermek uygun olacaktır.

- 1 - «أرأيت الذى يكذب بالدين» (Mâûn 1) يعنى بالحساب نزلت فى العاص ابن وائل السهمى وهبيرة بن ابى وهب الخزومى زوج ام هانى بنت أبى طالب بن عبد المطلب عمه النبى صلى الله عليه وسلم ثم اخبر عن المكذب بالدين⁴.
- 2 - «اذ جاء نصر الله والفتح» (Nasr. 1) نزلت هذه السورة بعد فتح مكة والطائف⁵.
- 3 - «سمعون» يعنى قوالون «للكذب» (Maide 42) الزور منهم كعب بن الاشرف وكعب بن اسيد ومالك بن الضيف وهب بن يهوذا⁶.

1 وقال ابن عباس والكلبى ومقاتل فى قوله تعالى «الذى خلق الموت والحياة» (Mülk 2) خلقها جسمين جعل الموت فى هيئة كبش املح لا يمر على شىء ولا يجد ريحه شىء إلا مات . والحياة هيئة فرس انثى بلقاء وهى التى كان جبريل والانبياء عليهم الصلاة والسلام يركبونها خطوها من البصر فوق الحمار ودون البغل لا تمر على شىء ولا تطأ شيئاً ولا يجد ريحها شىء الا حى وهى التى أخذ السامرى من تراها فالقاه على العجل (Hayâtul-Hayavân, kebş md.II.217)

2 Mezâhib, s.77.

3 Tefsîru Mukâtîl 428b.

4 Ayn eser 484a.

5 Ayn eser 484b.

6 Ayn eser 95b.

4 - « لا يخل لك » تزوج « النساء من بعد » (Ahzab 52) ازواجك التسع
 اللاتي اتيت اجورهن عندك يقول لا يخل لك ان تزداد عليهن « ولان
 تبدل بهن » يعني نساءه التسع « من ازواج ولو اعجبك حسنهن » يعني
 اسماء بنت عميس الجثعمية التي كانت امرأة جعفر ذي الجناحين فقال
 تعالى « الا ما ملكت يمينك » يعني الولاية ثم حذر النبي صلى الله عليه
 وسلم ان ركب في امرهن ما لا ينبغي فذلك قوله جل ثناؤه « وكان الله
 على كل شيء رقيباً »¹ يعني حفيظاً.

Bu âyetin inzâl tarihi kat'î olarak bilinmemekle beraber, Mukâtilin bu-
 radaki sarîh ifadesine göre, âyetin inişi sırasında Hazreti Peygamberin
 dokuz zevcesi olduğunu öğreniyoruz². Bu şekilde tarihî hadiselerle ışık
 tutacak örneklere eserde sık sık rastlanmaktadır.

Buraya kadar tefsirinden verdiğimiz örneklerde, aleyhinde olan
 fikirlerin bulunamaması bizi güç durumda bırakmaktadır. Hadiscilerin
 tenkidlerini müsbet karşılamak mecburiyetindeyiz. Hakikaten ilk devir-
 lerde islâmî ilimlerde câri olan isnad sistemine, Mukâtil gereken ehem-
 miyeti vermemiştir. Bu husus, eserinde kendini açık bir şekilde göster-
 mektedir. Sanki tefsiri ilk devir tefsirlerinden değilmiş intibamı vermek-
 tedir. Çünkü onun muâsırı olan müfessirler, eserlerinde hemen hemen
 her haberin isnadını vermişlerdir³. Bu durumu göz önünde bulunduran
 Goldziher, bu tefsirin Mukatile âit olup olmadığının mevsukiyeti, kabili
 münakaşa olacağı kanaâtindedir⁴. Mukâtilin mevcûd olan tefsir nüsha-
 ları arasında, müstensihlerin ilmî durumlarından veya gafletlerinden
 ileri gelen bazı ufak farklılıklar mevcûd ise de, bunlar imla hataları, tak-
 dim ve te'hirler veya atlamalardan ibarettir. Yoksa, aralarında tefsiri-
 nin aşlını bozacak ayrılıklar yoktur. IV.asır ricâlinden olan el-Malatî'nin
 aldığı örneklerin aynen tefsirde bulunması, Keza ez-Zerkeşinin, el-
 Burhânna hülâsa olarak aldığı « يؤتى الحكمة من يشاء ومن يؤت » 1 -

1 Tefsîru Mukâtil 322b.

2 Keza bkz.M.Hamîdullah, Le Prophete de l'Islâm, II.460.

3 Bilgi için bkz.Tefsîru Süfyan es-Sevri, Tefsîru Yahyâ b. Sallâm, Tefsîru Abdîrrazâk b.
 hemmân..

4 İslâm Ansiklopedisi, VIII.567-568.

الحكمة فقد اوتى خيرا كثيرا « (Bakara 269) وقال مقاتل: يعني علم القرآن¹.

2 — وقوله « ولولا ان تصيبهم مصيبة بما قدمت ايديهم » (Kasas 47) وقال مقاتل: تقديره لأصابتهم مصيبة.²

şu örneklerin, Mukâtilin tefsirinde mevcûdiyeti,³ tefsirin Mukâtile âit olduğu görüşünü kuvvetlendirmektedir.

Mukâtilin mezheb görüşünü ihtiva etmeyen bu tefsirinden dolayı, Mukâtîl mücessime veya müşebbiheden değildir diye bir hüküm de çıkartamayız. Bu eserde mevcûd olmayan fikirler, elimizde bulunmayan diğer eserlerinde bulunabilir. Böyle bir hükme varmanın güçlüğünden dolayı es-Seksekî, Müşebbiheden olan Mukâtilin, müfessir Mukâtîl olmadığını söyleyecek kadar ileri gitmişse de, bu görüşü Zâhid el-Kevserî şiddetle reddetmektedir⁴. Mukâtilin bu tefsirinde teşbih akidesinin görülmeyişi, onun bu akideyi benimsemediğine delil teşkil edemez. Tefsir, yazıldığı cemiyetin sosyal durumunu aksettiren bir ayna olduğu gibi, yazarının da görüş ve temayüllerini yansıtır. Öyle zannediyorum ki o, tefsirini yazdıktan sonra, Cehm ile karşılaşmış ve onun fikirlerine aksülamel olarak, teşbih akidesine kâil olmuş olabilir. Zaten Cehm Horasan havalisinde fikirlerini savunurken, Mukâtilin Belh'de meşhûr bir müfessir olduğu söylenir⁵.

1 el-Burhân, I.6.

2 Aynı eser, III.187.

1 — « يؤتى الحكمة من يشاء ومن يؤت الحكمة » يقول ومن يعط الحكمة يعني القرآن و الفقه فيه « فقد اوتى خيرا كثيرا » يقول فقد اعطى خيرا كثيرا « وما يذكر » فيها يسمع « الا اولوا الالباب » يعني اهل اللب والعقل (Tef. Mukâtîl. 45a.)

2 — « ولولا أن تصيبهم مصيبة » يعني العذاب في الدنيا « بما قدمت ايديهم » من المعاصي يعني كفار مكة « فيقولوا ربنا لولا ارسلت الينا رسولا فنتبع آياتك » يعني القرآن « وتكون من المؤمنين » يعني المصدقين فيها تقديم يقول لولا ان يقولوا ربنا لولا ارسلت الينا رسولا فنتبع آياتك و تكون من المؤمنين لأصابتهم مصيبة بما قدمت ايديهم . (Tef. Mukâtîl. 295a)

4 el-Fark (el-Kevserî'nin dip notu), s.139.

5 İlahiyat Fak.Dergisi, yıl 1952, IV.72-73.

2) *Kitâbu'l-Vücûh ve'n-Nezâir* : Her dilde ve her eserde olduğu gibi Kur'ânı Kerimde de, çeşitli manalarda kullanılan müşterek lafızlar vardır. Bir kelimenin bir âyette ifade ettiği mana ile, yine aynı kelimenin diğer âyetlerde ifade ettiği anlamlar aynı olmamaktadır. Bu hususa tefsir ilminde "el-Vücûh" denir. Bunun aksine, yani çeşitli birçok kelimeinin aynı manayı ifade etmesine da "en-Nezâir" denir. Genellikle bu iki husus bir arada mütalaa edildiğinden, bu konuda yazılmış eserler "el-Vücûh ve'n-Nezâir" adıyla anılmışlardır. Mukatilin eserlerini veren müellifler de, onun eserlerini sayarken, eserlerinden birinin "Kitâbu'l-Vücûh ve'n-Nezâir" olduğunu söylemektedirler. Açık ve güzel bir yazı ile yazılmış olan Mukâtîlin bu eserinin başlangıcından¹ ve muhtevâsından anlaşıldığına göre, onun sadece el-Vücûh'a âit olduğunu öğreniyoruz. Çünkü eserinin ismi "Vücûhu Harfi'l-Kur'ân" dir.

Kur'ânın iyi anlaşılması için, tefsir ilminde bilinmesi lâzım gelen mühim hususlardan biri şüphesiz "el-Vücûh ve'n-Nezâir" dir. Kaynaklar bu konuda islâmın ilk asırlarından itibaren eserler yazıldığını kaydediyorlarsa da, ilk asrın eserlerine henüz mâlik değiliz. Kâtib Çelebi vâsıtasıyla İkrime ve Ali b.Ebi Talhanın² bu sahada birer eser yazdıklarını öğrenmekteyiz. Hemen hemen bütün kaynaklar Mukâtîl b. Süleyman'ın bu alanda bir eser telif ettiğinde ittifak halindedirler³. el-Vücûh ve'n-Nezâir hakkında eser yazan bütün müellifler⁴, genellikle yeni bir şey ortaya atmamışlar, bunların hepsi hemen hemen kendilerinden evvel yazılan eserleri aynen nakletmişlerdir⁵.

1 Eser şöyle başlamaktadır: (Beyazıt Umumi ktp.No.561, 1b) بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ
مَا أَلْفَ أَبُو نَصْرٍ مِنْ وَجْهِ حَرْفِ الْقُرْآنِ عَنْ مَقَاتِلِ بْنِ سَلِيمَانَ نَمَا اسْتَخْرَجَ

2 Fazla bilgi için bkz, "Ali b.Ebi Talhanın Tefsir Sahifesi" ilâhiyat Fakültesi Dergisi, Yıl 1969, XVII.55-82.

3 el-Fihrist, s.254, el-Burhân, I.102-103, el-Itkân, I.147, Keşfu'z-Zûnun II.2001, Esmâ-ül-Müellifin II.470, Tabakâtü'l-Müfessirin, II.331.(1967 senesi İlahiyat Fakültesi Dergisi (cilt XV) de "Vücûhu'l-Kur'âna dâir bilinmiyen yeni bir Eser" başlığı altında yazdığım bir makalede, Brockelmann'ın Arab Edebiyatı Tarihine dayanarak, Mukatilin bu eserine sâhip olmadığımızı söylemiştik. Bu gün yok dediğimiz pek çok eserler hakkında kanaatim şudur ki, onlar, tasnifleri yapılmamış, muhtevâsı belli olmayan "Meccuatu'r-Resâil"lerde veyahutta hususi kütüphanelerde ortaya çıkacaktır.

4 Bkz.el-Burhân, I.102, el-Itkân, I.142, Keşfuzzunun II.2001, Esmâ-ül-Müellifin, I.68-69, 520, 529, 696, Brock.Suppl.II.984, 986.

5 Aynen naklettiklerini daha evvel neşrettiğimi söylediğim makale, el-Burhân ve el-Itkân ile Mutakîlin eserini karşılaştırsak anlamış oluruz.

Mukâtil Zu vücûh olan kelimeleri ele almakta ve onların Kur'ânda kaç vecih üzere bulunduğunu söyledikten sonra, onların âyetlerdeki vecihlerini göstermektedir. Burada, Onun bu eserinden, detaylarına inmeksizin, okuyuculara bilgi vermek için birkaç örnek sunacağız¹:

- 1 — تفسیر « الهدى » على سبعة عشر وجها²
- 2 — تفسیر « الشرك » على ثلاث وجوه³
- 3 — تفسیر « الطاغوت » على ثلاث وجوه⁴
- 4 — تفسیر « الطيبات » على ثمان وجوه⁵
- 5 — تفسیر « تاویل » على خمس وجوه⁶
- 6 — تفسیر « الاستطاعة » على وجهين⁷
- 7 — تفسیر « الطام » على اربع وجوه⁸
- 8 — تفسیر « الحياة » على ست وجوه⁹
- 9 — تفسیر « الزخرف » على ثلاث وجوه¹⁰
- 10 — تفسیر « انكلام » على خمس وجوه¹¹
- 11 — تفسیر « الحميم » على وجهين¹²
- 12 — تفسیر « الفسق » على ست وجوه¹³

1 Mukâtilin "Vücühü'l-Kur'an" a âit olan bu eseri, İstanbul Üniversitesinde Dr.Ali Özek tarafından doktora tezi olarak işlenmiştir. Bu hususta daha fazla bilgi edinmek isteyenler bu esere müracaat edebilirler.

2 Mukâtilin Vücühü'l-Kur'ânı, 1b.

3 Aynı eser, 11a.

4 Aynı eser, 29a.

5 Aynı eser, 39b.

6 Aynı eser, 48a.

7 Aynı eser, 79b.

8 Aynı eser, 115a.

9 Aynı eser, 157b.

10 Aynı eser, 178b.

11 Aynı eser, 218b.

12 Aynı eser, 274a.

13 Aynı eser, 284b.

Böylece Mukâtil Kur'ânı Kerimdeki 180 den fazla kelimenin zu vücûh olduğunu, onların yerlerini ve hangi anlamlara geldiğini göstermektedir. Bu eserde hiç bir isnad mevcûd olmadığı gibi, Mukâtilin mezheb ve düşüncelerini ve hattâ temâyüllerini aksettirecek bir delil de mevcûd değildir. Elde mevcûd ilk eser olması bakımından ehemmiyeti hâizdir.

3) *Kitâbu Tefsiri'l-Hamsi Mi'e Aye*: Bu gün elimizdeki bilgilere göre yalnız Londrada British Museum Or.6333 de bulunan bu eser, isminden de anlaşılacağı üzere, emir, nehiy, haram ve helâl hususundaki âyetlerin, daha doğrusu ahkâm âyetlerinin, izâh ve tefsirinden ibaretir. Eserin başlangıcı şöyledir:

بسم الله الرحمن الرحيم رب يسر واعن واختم بخير في عافية .
 اخبرنا القاضي ابو عبد الله محمد بن علي بن زادلج قال حدثنا عبد الخالق
 ابن الحسن قال حدثنا عبد الله بن ثابت عن ابيه عن الهذيل بن حبيب عن
 مقاتل بن سليمان رضى الله عنه تفسير الحلال والحرام عن مقاتل بن سليمان
 الخراسانى .¹

Bu başlangıçtan sonra Mukâtil, Cehennem köprülerini geçebilmek için insan oğlunun 7 yerde durdurulacağını ve onlara evvelâ imandan, sonra namazdan, daha sonra da zekâtтан, oruçtan, hacdan, ömründen ve zulüm yapıp yapmadığından sorulacağını, bu suallere cevap verebilirse Cennete gireceğini anlatır. (Feer . 14) « إن ربك لبالمرصاد » âyetini zikrederek Melekler insanları şu yedi yerde gözetler der ve "amellerin imansız kabul edilmeyeceğini söyler². İslâmın esas rûknünün imân olduğunu ifade ettikten sonra, imânın tefsirine girişir;

تفسير « الايمان : قال مقاتل من امن بما فى القرآن فقد آمن بجميع
 ما امر الله عز وجل . قال فذكر الايمان فى سورة التى يذكر فيها البقرة قوله
 سبحانه وتعالى « الم ذلك الكتاب » يعنى هذا القرآن « لاريب فيه » انه

1 Tefsiri'l-Hamsi Mi'e Âye, 1b (Bu eser hicri 792 senesinde Muhammed b.Harûn tarafından istinsah edilmiştir).

2 Aynı yer.

من الله عز و جل جاء ثم قال القرآن « هدى » يعنى بيان من الضلالة « للمتقين » يعنى الذين يتقون الشرك « الذين يؤمنون بالغيب » يعنى بغيب القرآن انه نزل من الله تعالى على محمد صلى الله عليه وسلم يحلون حلاله و يحرمون حرامه و يعملون بما فيه . و إن من اصل الايمان الذى فى القرآن قوله سبحانه تعالى « البر من آمن بالله » يعنى من صدق توحيد الله « اليوم الاخر » و صدق بالبعث الذى فيه جزاء الاعمال انه كاين « الملائكة » يعنى و صدق الملائكة انهم حق « الكتاب » يعنى و صدق بكل كتاب انزل الله عز و جل انه حق « و النبيين » (Bakara 177) يعنى و صدق بالنبيين كلهم انهم حق فهذا من أصل الايمان .¹

Bu beş esası işte, imanın aslı budur şeklinde nihayetlendirince, iman-
nın 6.rüknünü kabul etmiyormu? diye bir sual akla gelebilir. Mukâtil
bu hususu eserinin başka biryerinde şöyle izah etmektedir.

تفسير القدر خيره و شره مفروغ مكتوب فى السورة التى يذكر فيها الحديد
(22) : قوله سبحانه « ما أصاب من مصيبة فى الأرض » يعنى فى قحط المطر
و قلة النبات و الثمر « و لافى انفسكم » من البلاء و اقامة الحدود عليها و غير
ذلك « إلا فى كتاب » يعنى اللوح المحفوظ مكتوب « من قبل أن نبرأها »
يعنى من قبل ان نخلق النفس و الارض « ان ذلك » يعنى كتاب ذلك
« على الله يسير »²

Bu ibareden de anlaşılıyor ki, hayır ve şerrin yani kaderin Levhi Mah-
fûzda yazılmış olduğuna işaret ederek, onun da imân esaslarından biri
olduğunu ifade etmektedir.

Mukâtil genel olarak bu eserini sekiz bâba ayırmış ve her bâb içe-
risinde, o bâba âit ahkâma taalluk eden meseleleri ele almıştır. Bu hu-
sustaki âyetlerin delâlet ettiği hükümleri ortaya koymuş, bu hüküm-

1 Aynı eser 1b-2a.

2 Tefsiru'l-Hamsi Miye Âye, 99a-b.

leri teyid edici mahiyette, Hazreti Peygamber, Sahabe ve Tâbiilere ulaştan isnadlar vermiştir. ez-Zehbî, bu eserin Mansûr b. Abdilhamid el-Bâverdî tarafından rivayet edildiğini ve içerisinde birçok hadislerin bulunduğunu, zayıflığına rağmen hadislerin yazılabileceğini söyler¹. Bazen isnadlardan sonra, Mukâtilin şahsî görüşleriyle meseleleri izah ettiği görülür. Bazen de kıraât hususlarına temas etmektedir. Çünkü kıraât değişiklikleri, abkâm âyetlerinin anlaşılmasında mühim rol oynar. Meselâ:

قال سبحانه ... « والصالحين من عبادكم » (Nur 32) وهى فى قراءة

ابن مسعود من عبيدكم يعنى زوجوا المؤمنين من عبيدكم و اما يكم ...²
Şeklinde dir .

Eserde, Mücessime veya Müşebbiheyi teyid eden bir husus görülmediği gibi, ilk devir ehli sünnet âlimlerinin yolunda olduğunu da müşahede etmekteyiz meselâ, Mut'a nikâhı hakkında görüşü, bunu teyid edici mahiyettedir.

تفسير ما حرم من نكاح المتعة فى السورة التى يذكر فيها النساء (24) قوله سبحانه « فما استمتعتم به منهن فاتوهن اجورهن » قال كان هذا فى اول الاسلام وهى نكاح المتعة كان احلها رسول الله صلى الله عليه وسلم ثلثة ايام ثم حرمها قال ذلك انه كان فى اول الاسلام ينطلق الرجل الى المرأة فيقول استمتع منك كذا يوما بكذا وكذا من الاجر اياما مسامة و اجلا مسمى فاذا اجابه ذلك الاجل الذى كان بينهما اعطاها اجرها فهو قوله سبحانه فما استمتعتم به منهن يعنى من الخراير الى اجل مسمى فاتوهن اجورهن يعنى الذى سميت لهن فريضة فاذا اعطاها فارقتها من غير طلاق ثم ذكر شرطا اخر فقال عز وجل « ولا جناح عليكم فيما تراضيتن به من بعد الفريضة » و ذلك انه كان اذا تم الاجل الذى كان بينما اعطاها الذى كان شرط لها ثم قال لها زيدنى فى الايام وازيدك فى الأجر فان شاءت المرأة فعلا ذلك فدلته

1 Mizân, IV.175, Muntahab fi'l-Kâmil, 399b.

2 Tefsiru'l-Hamsi Miye Âye, 53a.

قوله سبحانه « ولا جناح عليكم فيما تراضيتم به من بعض الفريضة فاذا تم الاجر فارقتها فلم يكن للمستمتعة طلاقا ولاعدة ولاميراثا ثم صارت نكاح المتعة منسوخة نسختها اية الطلاق والعدة وابه الميراث فجعل المطلقة طلاقا وعدة وميراثا ان مات احدهما . فمن فعله اليوم فهو حرام من الله عز وجل ورسوله صلى الله عليه وسلم .¹

Mukâtilin bu eseri nâdir olan nüshalardan olduğundan, bu alanda çalışacaklara faydalı olacağı düşüncesiyle, eserin başlıklarını vermeyi uygun gördüm: Baştaki rakkamlar bu eserin varak numarasını göstermektedir.

كتاب تفسير الخمس مائة آية من القرآن في الأمر والنهي
والحلال والحرام عن مقاتل بن سليمان الخراساني رحمه الله تعالى ...

- 2b — ابواب الصلوة .
- 3a — تفسير الصلوة الفريضة الخمس لوقتها .
- 4b — تفسير الوضوء .
- 5a — تفسير الاستنجاء .
- 5b — تفسير الغسل من الجنابة .
- 6a — تفسير التيمم .
- 6b — تفسير ما أمروا المؤمنون أن يفعلوا اذا قاموا في الصلوة .
- 7a — تفسير مبتدا الصلوة والاستعاذة .
- 7a — تفسير القراءة في الصلوة .
- 7b — تفسير القراءة خلف الامام .
- 8a — تفسير الركوع والسجود في الصلوة في سورة التي يذكر فيها الحج .

1 Tefsiru'l-Hamsi Mi'e Âye, 51b.

- 8a - تفسير تفصير الصلاة .
- 8b - تفسير صلوة الخوف .
- 9a - تفسير صلوة الجمعة .
- 9b - تفسير صلوة الخمس في الجماعة .
- 9b - تفسير صلوة الضحى .
- 9b - تفسير المتعة بالعمرة الى الحج .
- 10a - تفسير امر القبلة وما نسخ من قبلة بيت المقدس .
- 11b - تفسير المساجد .
- 11b - تفسير الاذان .
- 12a - تفسير ما امر من لبس الثياب عند المساجد .
- 12b - تفسير القنوت في صلاة الغداة .
- 12b - تفسير ما امر المنافقون .
- 13a - تفسير الزكوة المفروضة .
- 13b - تفسير زكوة الطعام والنحل والعنب .
- 13b - تفسير مواضع صدقات المفروضة .
- 14a - تفسير ما اعد الله عز وجل للمؤمنين الذين يقيمون الصلوة .
- 14b - تفسير الذى بخل بالزكوة والذى لا يراه واجبا .
- 15b - ابواب صدقة التطوع مع الفريضة :
- 16a - تفسير تضعيف صدقة المؤمن اذا احتسب .
- 18b - تفسير صلة الرحم .
- 19b - تفسير القرابة والجيران .
- 20b - تفسير ما امر من اقتصاد النفقة .
- 21a - تفسير من يعطى عطية ليغطا اكثر منها .

- 21b - تفسير القرض مع الصدقة .
- 21b - ابواب الصيام :
- 24a - تفسير الصوم والتطوع .
- 24a - تفسير ليلة القدر .
- 24b - تفسير الاعتكاف .
- 25a - تفسير الأهلة .
- 25a - تفسير بناء المسجد الحرام .
- 25b - تفسير من يجب عليه الحج .
- 26a - تفسير ما امر الله عز وجل من تمام الحج .
- 26b - تفسير الاحرام بالحج .
- 27b - تفسير البيت العتيق .
- 28a - تفسير الصفا والمروة .
- 28b - تفسير عرفات .
- 28b - تفسير المعشر الحرام .
- 29a - تفسير منا ايام النحر والطواف الواجب والرمي الجمار .
- 29b - تفسير تعظيم شعائر الله و امر الذبايح
- 30b - تفسير من تعجل في يومين من منا بعد النحر يومين .
- 31a - تفسير جزاء قتل الصيد في الاحرام .
- 32b - تفسير المحصر في احرمه .
- 33b - تفسير الفراغ من المناسك .
- 34a - ابواب المظالم :
- 34b - تفسير ما حرم الله عز وجل من قتل النفس بغير حق و ما على من يفعل ذلك .

- 35a — تفسير من يسلم ثم يشرك ثم يقتل في الشرك ويأخذ المال .
- 36a — تفسير من قتل مؤمنا ثم اشرك و لحق بالمشركين .
- 37a — تفسير من يقتل مؤمنا متعمدا و هو مع المسلمين في دارهم و القصاص و العفو في ذلك .
- 38a — تفسير ما حرم من اكل الاموال ظلماً .
- 39a — تفسير امر الاوصيا أن يفعلوا في اموال اليتامى .
- 40a — تفسير ما رخص الله عز و جل للمؤمنين في الاكل مع الاعمى و الاعرج و في بيوت اقربائهم .
- 40b — تفسير ما امر من و فاء الكيل و ما اعد لمن يطفف .
- 41a — تفسير وصية الميت من ثلث ماله لمن لا يرث .
- 42b — تفسير ما امر الورثة ان يرزقوا اقرباء الميت من غير ورثته .
- 42b — ابواب قسمة الموارث :
- 43a — تفسير ما يرث الوالدان من ولد هما .
- 43b — تفسير ما يرث الرجل من امرأته .
- 43b — تفسير ما ترث المرأة من زوجها .
- 43b — تفسير ما يرث الاخوة من الام و ليس معهم من الاب .
- 44a — تفسير ما يرث الاخوة و الاخوات من اب و ام او من اب .
- 44b — تفسير اولو¹ الارحام و ما نسخ من نصيب اهل العقد .
- 45a — تفسير ما حرم من الربا .
- 45b — تفسير السحت .
- 45b — تفسير ما حرم من الخمر .
- 48a — تفسير الكبائر و ما اعد الله عز و جل لمن اجتنبه .

1 في الاصل « اولاً » .

- 48b - تفسير وقت التوبة وما اعد الله عز وجل للتائبين .
- 49b - تفسير ما اعد الله عز وجل لمن قدر على شهوته من الحرام فتركها من مخافة الله عز وجل .
- 50a - تفسير ما حرم من تزويج النسب والصره .
- 50b - تفسير تحريم نساء الابناء على الاباء ونساء الاباء على الابناء .
- 51a - تفسير ما حرم من ان يرثوا تزويج النساء .
- 51b - تفسير ما حرم من تزويج الحرير فوق اربع .
- 51b - تفسير ما حرم من نكاح المتعة .
- 52a - تفسير ما حرم من نكاح الزاواني من أهل الكتاب ومن ولايد مشركى العرب .
- 52b - تفسير ما حرم من تزويج المشركات وغير أهل الكتاب .
- 53a - تفسير ما امر المسلمين من تزويج من لا زوج له من الرجال ما للنساء .
- 53b - تفسير ما احل للاحرار من تزويج اربعة من الحرير .
- 54b - تفسير ما احل من تزويج حرير أهل الكتاب .
- 55a - تفسير ما احل للاحرار من تزويج الولايد لمن لا يجد سعة أن يتزوج حرة .
- 56a - تفسير ما امر المسلمين الا يحرموا على انفسهم الطيبات من جماع النساء واللباس والطعام .
- 56b - تفسير ما امر من اعتزال فراغ . النساء فى الحيض وكيف يوتين اذا تطهرن .
- 57b - تفسير ما امر الرجال من صحبة النساء .
- 58b - تفسير ما امر الرجل أن يفعل بامرأته اذا نشزت عليه .
- 59b - تفسير نشوز الزوج على امرأته وما امرها من الصلح .

- 60a — ابواب الطلاق :
- 60a — تفسير الطلاق .
- 60b تفسير ما نهى الله عز وجل عنه من الاضرار في طلاق النساء.
- 61b — تفسير ما نهى الله عز وجل ولى المرأة ان يمنعها أن ترجع الى زوجها الذى طلقها واحدة او اثنتين بعد انقضاء العدة .
- 62b — تفسير الطلاق الثلاث .
- 63b — تفسير عدة النساء والسكنا في العدة .
- 64a — تفسير سكنى المطلقات من الاحرار .
- 65a — تفسير ما رخص للرجل من التعريض للمرأة في العدة من غير تزويج .
- 65b — تفسير مهور النساء في المتعة التي لم يسم لها مهر والتي قد سمى لها .
- 67a — تفسير الخلعة .
- 68a — تفسير الايلا .
- 68b — تفسير من يحرم امرأته او جاريتها على نفسه .
- 69a — تفسير الظهار .
- 70a — تفسير الخيار الرجل يخيّر امرأته ويجعل امرها بيدها .
- 70b — تفسير نفقة امر المراضع والام احق بولدها من غيرها من المراضع
- 72a — تفسير اللعان بين الرجل وامرأته .
- 72b — ابواب الزنا وما فيه الحد على من زنا من الاحرار وحد القاذف :
- 74a — تفسير من قذف المحصنات بالزنا وحد القاذف .
- 74b — تفسير من قذف الطاهرات من الدنس الصديقات ازواج النبي صلى الله عليه وسلم وما ادب المؤمنين ووعظهم .
- 78a — تفسير دية المقتول الخطابه .
- 78b — تفسير كفارة يمين اهل العهد .

- 79b - تفسير الاستثنا في القول واليمين .
- 79b - تفسير النذر الواجب
- 80a - تفسير ما امر من كتبه الدين والشهود .
- 81b - تفسير ما امر به من الكتابة .
- 82a - تفسير ما امر الله عز وجل من الاستيذان في بيوت المسلمين
- 82a - تفسير ما امر المسلمين ان يستأذن عليهم في بيوتهم واولادهم
واقربائهم الصغار ومملوكهم الكبار في العورات الثلاث .
- 83a - تفسير التحية وما امر المسلمين ان يسلم بعضهم على بعض وما
امر من رد السلام .
- 83a - تفسير السلام .
- 83a - تفسير ما امر المؤمنين والمؤمنات من غض البصر وحفظ الفرج
عن الحرام .
- 83b - تفسير ما امر النساء الحرائر من الجلابيب .
- 84b - تفسير ما رخص للقواعد من النساء .
- 84b - تفسير ما امر المؤمنين والمؤمنات الايسخر بعضهم ببعض .
- 85a - تفسير ما امر المؤمنين والمؤمنات من اجتناب الظن والغيبة .
- 85a - تفسير ما امر من وفاء العهد فيما بينهم وبين المشركين .
- 86a - تفسير ما امر المسلمون أن يفعلوا من نقض العهد من المشركين .
- 86a - تفسير ما حرم من الميتة والدم ولحم الخنزير .
- 87a - تفسير ما احل للمسلمين من الذبايح .
- 87b - تفسير ما احل للمسلمين من ذبايح أهل الكتاب .
- 87b - تفسير ما احل للمسلمين من صيد الكلاب المكلبة .
- 88a - تفسير ما امر المسلمون من الصلوة على النبي صلى الله عليه وسلم .

- 88a — تفسير ما امر المؤمنون من الذكر لله عز وجل باللسان كثيراً .
- 88b — تفسير ما امر المؤمنون من الدعاء في الخير والنهي عن الشر .
- 89a — تفسير ما امر المسلمين من الادب الصالح و المسارعة الى المغفرة و العمل للجنة .
- 89b — تفسير صفة اعمال المؤمنين وما اعد الله عز وجل لهم في اعمالهم .
- 92a — تفسير ما نهى المؤمنون عن الريا في العمل .
- 92a — تفسير من اسن سنة خير او شر فاقتدوا به قوم من بعده .
- 92b — تفسير ما رغب المؤمنون في القليل من الخير و خوفهم اليسير من الشر .
- 93a — تفسير ما علم المؤمنون اذا ركبوا .
- 93b — ابواب الجهاد :
- 94a — تفسير ما فضل الله المجاهدين من المؤمنين على القاعدين .
- 94b — تفسير ما اشرك القاتل و المقتول من المجاهدين في الاخرة .
- 95a — تفسير ارواح الشهداء من المجاهدين في سبيل الله .
- 95b — تفسير المرابط في سبيل الله .
- 95b — تفسير ما كان الله عز و جل شدد على المسلمين من قتال المشركين ثم رخص .
- 96b — تفسير قسمة القسمة من في المشركين من أهل الحرب .
- 97a — تفسير ما على من فعل من الغنيمة .
- 97b — تفسير ما امر المسلمون من قتال اهل الكتاب حتى يقرأوا بالخراج .
- 97b — تفسير ما امر المؤمنين من قتال اهل البغي من المؤمنين .
- 98a — تفسير الاسترجاع عند المصيبة .
- 98a — تفسير الايات المحكمات في تفسير ما انزل في اخر البقرة .

- 99a — تفسیر القدر خیره و شره مفروغ مکتوب .
- 99b — تفسیر ما نهی الله عز و جل النبی صلی الله علیه وسلم ان یصلی علی المنافقین اذا ما توا .
- 100a — تفسیر ما امر من الامر بالمعروف و النهی عن المنکر و الصبر علی الاذی و امرهما .

Mukâtil hakkında denilenler ve muhtevalarını tanıtmaya çalıştığımız eserlerinden, bir netice çıkarmak icâb ederse, şunları söylememiz mümkün olacaktır. Mukâtil b. Süleyman ya isnadı ihmâl etmesi veya hatta Cehmin tenzih akidesine karşı teşbih veya teccüm akidesini ortaya koyması yönünden itham edilmektedir. Hemen şunu söyleyelim ki, tanıtmaya çalıştığımız üç eserinde, onun teccüm akidesini teyid edecek bir hususa rastlanmamıştır. Onun hütün eserlerine sâhib olmadığımız için, böyle bir akideye sâhib olmadığını söyleyemeyiz. Belki akidesini elimizde olmayan eserlerinden birinde nakletmiş olabilir.

İsnad yönünden yapılan ithamlara gelince, hadiscilere hak vermek elde değildir. Hakikaten eserlerinde isnadı ihmâl etmiş, hattâ isnâdı bol bol kullandığı Tefsiru'l-Hamsi Mi'e Âye adlı eserindeki isnadların bile zayıf olduğu söylenmiştir.

Fikrî temâyülü, isnadlara riâyet etmemesi ve ilk tefsirlerde eksik olmayan isrâiliyyat dediğimiz haberleri ihtiva etmesi yönünden tenkide uğrayan Mukâtil b. Süleyman hakkında ne denilirse denilsin, o, tanıtmaya çalıştığımız eserleriyle İslâm tefsir tarihinde temel şahsiyyetlerden biridir. Eserleri, lügât, sebebi nüzûl, vücûh, müphemlerin izâhı ve tarihî hadiselerin aydınlatılması, ilk günkü fıkıh ve kıraât anlayışlarını göstermesi bakımından mühim bir yer işgal eder. Tefsir tarihi ile uğraşanlar, ondan ve onun eserlerinden bahsetmeden geçemezler.